

HEEFT DE PSYCHOANALYSE IETS TE ZEGGEN OVER HET RACISME ?¹

Pat Jacops

"Se trouve autant de différence de nous
a nous mesmes, que de nous a autrui"

Montaigne, Essais, II, I.

In haar werk *Etrangers a nous-mêmes*² noteert Kristeva dat Freud niet spreekt over de vreemdeling omdat hij het vreemde in onszelf zoekt. In Freuds verzameld werk vinden we geen verwijzing naar het racisme. Dat lijkt ook niet abnormaal gezien de term racisme pas sinds 1930 in voege trad. Maar ook de iets oudere termen xenofobie en ethnocentrisme komen er niet voor. Alleen vinden we een verwijzing naar het Griekse *xenos* in het lijstje met mogelijke equivalenten voor het *Unheimliche* in het gelijknamig artikel.³

Freud spreekt wel herhaaldelijk over zijn jood-zijn en over het anti-semitisme. Om te beginnen vermeldt de *Psychopathologie van het dagelijks leven* twee lapsussen die verwijzen naar het anti-semitisme: een vader, van wie men niet weet dat hij van joodse afkomst is, moet in gezelschap enkele anti-semitische opmerkingen aanhoren. Hij wil zijn twee zonen hier niet mee confronteren, en stuurt hen buiten met de woorden: "Gaan jullie maar in de tuin spelen, Juden", vlug het laatste woord corrigerend in "Jungen". Het tweede voorbeeld betreft een vergissing. Een jongeman die verloofd is met een joods meisje, schrijft in een brief aan zijn broer: "Het meisje is zeker geen schoonheid, maar ze is heel lief, en wat dat betreft is er niets op aan te merken. Maar of ik zal kunnen besluiten met een joodse te huwen, kan ik je nu nog

---

¹ Lezing gehouden te Gent op 13 november 1993 voor het Gezelschap voor Psychoanalyse en Psychotherapie in het kader van de cyclus *Psychoanalyse en de Cultuur van het Onbehagen*

² J. Kristeva, *Etrangers a nous-mêmes*, Paris, Gallimard, 1988.

³ S. Freud, Het 'Unheimliche' (1919h), *Cultuur en Religie* 2, Meppel-Amsterdam, Boom, 1983, p. 160.

niet zeggen" De brief werd ontvangen door de verloofde, wat een einde maakte aan de idylle, terwijl de broer zich verbaasde over zoveel liefdesbetuigingen aan zijn adres.⁴

In zijn *Zelfportret* vernoemt Freud zijn joodse afkomst, de vervolgingen waarvan zijn voorouders het slachtoffer waren, en zijn teleurstelling aan de universiteit waar, zo schrijft hij, "van mij verwacht werd dat ik me inferieur zou voelen omdat ik een jood was. Ik weigerde dit absoluut. Ik heb nooit begrepen waarom ik me zou moeten schamen omwille van mijn afkomst, of zoals men dit begon te zeggen, omwille van mijn 'ras'."⁵

Het artikel over *De weerstanden tegen de psychoanalyse* eindigt Freud met de bedenking dat het feit dat hij jood was en dit nooit heeft verborgen, mogelijkwijze heeft bijgedragen tot de antipathie tegenover de psychoanalyse. "Misschien is het ook niet volledig toevallig dat de eerste verdediger van de psychoanalyse een jood is", vervolgt hij. "Het geloof verkondigen in deze nieuwe theorie vereist een zekere bereidheid tot het aanvaarden van een toestand van solitaire oppositie - iets waar niemand beter mee vertrouwd is dan een jood."⁶

Het thema van de haat tussen groepen wordt behandeld in Freuds zogenaamde sociologische werken *Massapsychologie en Ik-analyse*, *Het onbehagen in de cultuur* en *De man Mozes en de monotheïstische religie*.

In zijn *Massapsychologie* verwijst Freud naar Schopenhauers parabel over de kleumende stekelvarkens wanneer hij schrijft hoe moeilijk het is voor de mens om samen te leven, en hij wijst op de jaloezie en afgunst tussen aanverwante families, naburige steden en volkeren.⁷ "We zijn niet langer verbaasd dat grotere verschillen tussen volkeren zouden leiden tot een bijna onoverkomelijke afkeer.", besluit hij.⁸

---

⁴ S. Freud, Psychopathologie van het dagelijks leven (1901 b), *Psychoanalytische Duiding* 1, Meppel-Amsterdam, Boom, 1984, pp. 121 en 260.

⁵ S. Freud, *Zelfportret (1925d)*, *Psychoanalytische Beweging* 2, Meppel-Amsterdam, Boom, 1991, p. 17.

⁶ S. Freud, *De weerstanden tegen de psychoanalyse (1925e)*, *Psychoanalytische Beweging* 2, Meppel-Amsterdam, Boom, 1991, p. 103. Freuds artikel herinnert er ons aan dat ook de wetenschapper niet altijd bevrijd is van enig racisme ten aanzien van andere disciplines: hij bespreekt er "de vrees voor het nieuwe", "waarvoor er in het wetenschapsbedrijf geen plaats zou mogen zijn", en de sterke weerstand tegen de psychoanalyse, gaande tot "uitbarstingen van verontwaardiging, van spot en hoon, tot de veronachtzaming van alle regels van logica en goede smaak." (*Ibid.*, p. 98)

⁷ In *Het maagdelijkheidstaboe* (1918) noemt Freud dit het "narcisme der kleine verschillen": hij verbindt er het niet aanvaarden van het verschil met het geslachtsverschil! Zie: S. Freud, *Bijdragen tot de psychologie van het liefdesleven III: het maagdelijkheidstaboe (1918a)*, *Klinische Beschouwingen* 2, Meppel-Amsterdam, Boom, 1985, p. 210.

⁸ S. Freud, *Massapsychologie en Ik-Analyse (1921c)*, *Cultuur en Religie* 5, Meppel-Amsterdam, Boom, 1987, pp. 46-47.

Uit *Het onbehagen in de cultuur* (1930) weerhouden we Freuds mensvisie: "De waarheid achter dit alles, die men liever verloochent, is dat de mens niet een zachtaardig, liefde behoevend wezen is dat zich hoogstens kan verdedigen als het wordt aangevallen, maar dat hij is begiftigd met driften waarvan een machtige component door agressieve neigingen gevormd wordt. " En verder nog: "Blijkbaar valt het de mensen niet licht van de bevrediging van hun neiging tot agressie af te zien; zij voelen zich dan niet prettig. Een wat kleinere cultuurgemeenschap heeft het niet te onderschatten voordeel dat zij de drift een uitlaat geeft in de vijandigheid jegens de buitenstaanders. Het is altijd mogelijk een groot aantal mensen in liefde aan elkaar te binden, mits er maar genoeg anderen overblijven op wie zij hun agressie kunnen uitleven."⁹

In de derde verhandeling van *De man Mozes en de monotheïstische religie*, dat twee voorafgaande noten bevat, de ene geschreven in Wenen, voor maart 1938, de tweede in Londen, juni 1938, bespreekt Freud de redenen voor de intensiteit en duurzaamheid van het fenomeen van de jodenhaat. De besnijdenis en het castratiecomplex worden er genoemd als een der onbewuste wortels van de jodenhaat.¹⁰

Eind 1938, wanneer Freud na de "Anschluss" is moeten vluchten naar Engeland, schrijft hij twee stukjes over antisemitisme: *Ein Wort zum Antisemitismus* en de *brief aan de uitgeefster van Time and Tide*.

Ein Wort zum Antisemitismus verscheen op 25 november 1938 in het in Parijs door Arthur Koestler uitgegeven Duitse weekblad *Die Zukunft*. Freud merkt er op dat de protesten tegen de golf van antisemitisch geweld zich vaak laten leiden door "de religie van liefde en humaniteit" .Al deze protesten zouden kunnen voorafgegaan worden door volgende introductie: "Ja, het is waar, eigenlijk houd ik ook niet zo erg

---

⁹ S. Freud, *Het onbehagen in de cultuur* (1930a), *Cultuur en Religie* 3, Meppel-Amsterdam, Boom, 1984, pp. 136 en 138. Dat deze pessimistische mensvisie Freud niet belet een "vrolijk pessimist" te zijn, toont zijn verwijzing naar Heine: "Een groot schrijver kan het zich permitteren psychologische waarheden waarop een zwaar taboe rust althans gekscherend uit te spreken. Zo bekend H. Heine: "Ik ben een zeer vreedzame natuur. Mijn wensen zijn: een bescheiden hutje, een dak van stro, maar een goed bed, goed eten, verse melk en boter, bloemen voor het raam, een paar mooie bomen voor de deur, en als Onze Lieve Heer me helemaal gelukkig wil maken, laat hij me de vreugde smaken dat aan die bomen zo'n zes of zeven van mijn vijanden worden opgehangen. Met ontroering zal ik hen voor hun dood alle narigheid vergeven die zij mij in hun leven hebben aangedaan--ja, je moet je vijanden vergeven, maar niet voordat ze zijn opgehangen". *Ibid.*, p. 135.

¹⁰ Zie: S. Freud, *De man Mozes* (1939a), *Cultuur en Religie* 6, Meppel-Boom, Amsterdam, 1992, p. 106. In zijn gevalsbeschrijving van *De kleine Hans* vermeldt Freud reeds het castratiecomplex als de diepste onbewuste wortel van zowel het antisemitisme als het gevoel van superioriteit van de man ten

van de joden. In zekere zin lijken ze me erg vreemd en antipathiek. Ze hebben onaangename kwaliteiten en gebreken, ..." En daarna volgt dan het protest dat als volgt kan geformuleerd worden: "Maar we belijden een religie van de liefde. Zelfs onze vijanden moeten we liethebben. Ons geloof, - bij niet-gelovigen luidt het: "ons humanisme" -, laat ons niet toe dat de joden vernederd, mishandeld en beroofd worden. En we moeten hiertegen protesteren, ongeacht de mate waarin de joden dit verdienen."

Tegenover deze menslievendheid stelt Freud de "religie van de waarheid". "De waarheid", zegt Freud, "is dat we sinds eeuwen de joden onjuist hebben behandeld en dat we dit nog steeds doen door hen onjuist te beoordelen. De joden zijn niet slechter dan wij zijn; ze hebben in zekere zin andere karakteristieken en andere gebreken, maar in het geheel hebben we geen recht op hen neer te kijken. We kunnen niet zeggen dat ze op alle vlakken inferieur zijn aan ons. In bepaalde opzichten zijn ze ons zelfs superieur ..." ¹¹

Freud plaatst hier de moraal van de goede bedoelingen tegenover de ethiek van de waarheidslievendheid.¹² Hiermee volgt hij in zekere zin Nietzsche die in zijn *Zarathustra* scherp stelt: "Goede mensen spreken nooit de waarheid! "

De brief aan de uitgeefster van *Time and Tide*, in het Engels geschreven op 16 november 1938, werd als laatste tekst in de Engelse Standard Edition opgenomen onder de titel *Anti-Semitism in England*. De brief is een antwoord op de vraag om een bijdrage te leveren voor een speciaal nummer gewijd aan het antisemitisme. Freuds antwoord is kort: hij spreekt over het verlaten van de stad waar hij 78 jaar heeft geleefd en vraagt de uitgeefster of ze de kolommen van het speciaal nummer niet beter zou reserveren voor uitingen van niet-joden, minder persoonlijk betrokken dan hijzelf.

"In deze context", zo vervolgt hij, "denk ik aan een oud Frans gezegde:

Le bruit est pour le fat

La plainte est pour le sot

---

aanzien van de vrouw. Zie: S. Freud, Analyse van de fobie van een vijfjarige jongen (De kleine Hans) (1909b), *Ziektegeschiedenissen*, Meppel-Amsterdam, Boom, 1979, p. 52.

¹¹ S. Freud, A comment on anti-semitism (1938), *Standard Edition*, XXIII, pp. 291-292. Onze vertaling.

¹² In ons werkveld vertaalt deze tegenstelling zich als: "We trachten het beste te doen voor de patiënt!" tegenover een "Welke waarheid toont zich hier ?" Ook in de actuele strijd tegen het racisme laat men zich soms gemakkelijker inlijven in het kamp der goede bedoelingen dan dat men de moeizame weg van de waarheid volgt: het ons bekende uithangbordje "Faculteit zonder racisme" getuigt van veel goede bedoelingen, maar is eigenlijk een leugen.

L' honnête homme trompé

S'en va et ne dit mot."¹³

Is de vraag van de uitgeefster naar Freuds mening aangaande het antisemitisme niet ongepast, als we weten welk leed hem, nadat hij op 4 juni 1938 Wenen had moeten verlaten, overkomen was en wat er nog zou volgen? Erica Wantoch zet het op een rijtje in haar werk 1939, *Freuds laatste jaar*: "Vier van Sigmund Freuds vijf zusters stierven een gewelddadige dood. Dertien van zijn zeventien naaste verwanten in Wenen moesten vluchten om te overleven. Middels verordeningen, onteigeningen en discriminerende heffingen, verloren zij hun vermogen, hun huizen, hun existentiële basis. De boeken van de Internationale Psychoanalytische Uitgeverij werden vernietigd; de psychoanalytische polikliniek werd geliquideerd."¹⁴ Hoe kan men in godsnaam hierover zijn mening schrijven?

Moeten we het Frans gezegde dat Freud hier aanhaalt, niet eerder begrijpen als een analytische reactie op een ongepaste vraag, dan dat het een typevoorbeeld zou zijn van het antwoord van de analyticus op het racisme?

*

* *

Moet de analyticus het vraagstuk van het racisme zwijgend naast zich neerleggen ("L' honnête homme qui ne dit mot") of heeft hij daar iets over te zeggen? En hoe moet hij daar iets over zeggen?

We hebben onze bedenkingen bij de manier waarop Jean-Louis Maisonneuve het thema benadert in zijn recente boek *L' extrême-droite au Divan* (1992). Bij de bespreking van Robert Brasillach en Charles Maurras gaat Maisonneuve de psychobiografische toer op: hun extreem-rechts denken wordt in verband gebracht met het feit dat de vroege dood van hun vader -respectievelijk op vijf- en zesjarige leeftijd -hen bij een al te liefhebbende moeder achterliet als enig levende herinnering aan een echtgenoot die haar te vroeg verliet. De dood van de vader was er een

---

¹³ Het gezegde is afkomstig uit het achttiende eeuwse toneelstuk *La Coquette Corrigée*, van Jean Sauvé de la Noue. Zie: S. Freud, *Anti-Semitism in England* (1938), *S.E.*, XXIII, p. 301.

¹⁴ E. Wantoch, 1939, *Freuds laatste jaar*, Baarn, Anthos, Bosch & Keuning, 1989, pp. 22-23. Zie ook: J. Quackelbeen, Een schandalige inleiding voor een wonderlijk fijnzinnig boekje, *Psychoanalytische Perspectieven*, 1992, nr. 16, pp. 119-122.

vervulling van de incestueuze wensen van het kind in de Oedipale fase, en heeft zijn repercussies in de constructie van een ideologie waar de aanwezigheid van de vader centraal staat.

De auteur ziet in het schrijven van extreem-rechtse denkers een nostalgie naar de periode van de totale vereniging met de moeder. De onbewuste weigering van de scheiding en eenzaamheid wordt er getransformeerd in het fundament van een ideologisch systeem.

Ook de houding ten aanzien van de vreemde vindt hier zijn verklaring: hij wordt gezien als de indringer in het moederland, en draagt de schuld van het feit dat hij hiermee de kleine Oedipus confronteert met zijn onbewust incestueus verlangen. Maisonneuve noemt dit de meest geheime en meest diepe van de irrationele oorzaken van het racisme.

Ondanks het feit dat de auteur hier zelf genoeg methodologische opmerkingen formuleert -hij verzekert ons dat niet elk kind dat zijn vader vroeg verliest, bestemd is voor het fascisme... - hebben we toch onze bedenkingen bij de waarde van dergelijke werkwijze. Het is heel aardig voor antiracisten het ideologisch denken van hun tegenstanders te reduceren tot een infantiele structuur. Men vergeet er wel bij dat dergelijke psychologisering *mutatis mutandis* voor een ander publiek zich evengoed leent tot een psychobiografie van de antiracist!

Een hardnekkig antiracisme kan evengoed een neurotisch symptoom zijn. Kristeva spreekt over "xenofielen die buitenlandse partners kiezen om hun de martelgang te doen ondergaan van hun minachting, neerbuigendheid of, stiekemer, verpletterende liefdadigheid."¹⁵ Georges Devereux vermeldt de liefde voor het andere ras bij een patiënt als particuliere wijze om af te rekenen met het Oedipusdrama: de liefde voor een ander ras dan dat van de moeder.¹⁶

De manier waarop Maisonneuve zijn ideologiekritiek uitwerkt, loopt het gevaar zelf het produkt van een ideologie te zijn, terwijl we menen dat psychoanalyse en ideologie niet met elkaar te verenigen zijn omdat het hier om twee vertogen gaat die in zekere zin rechtlijnig tegenover elkaar staan. De psychoanalyse heeft oog voor de

---

¹⁵ J. Kristeva, *Etrangers a nous-mêmes*, o.c., p. 15.

¹⁶ We kunnen de precieze referentie niet terugvinden, maar verwijzen de geïnteresseerde lezer naar G. Devereux, *De l'Angoisse a la Méthode dans les Sciences du Comportement*(1980), dat ettelijke voorbeelden geeft van de onbewuste invloed van racistische vooroordelen op het gedragswetenschappelijk onderzoek.

particuliere waarheid van het subject en plaatst zich daardoor op een onmogelijke en subversieve positie ten aanzien van de ideologie.

Het lijkt ons dat maatschappelijke discussies zoals deze rond het racisme zich vaak te zeer op ideologisch terrein afspelen: we herinneren ons hoe tijdens een colloquium over migranten¹⁷ de uiteenzetting van een geneesheer, die ons erg had geboeid met een gevalstudie over een Turkse vrouw met hysterische klachten, werd weggeveegd door het ideologisch vertoog van de moderator: er moesten conclusies getrokken worden ten einde een witboek samen te stellen over het migrantenbeleid! Men concludeerde volgens de klassieke formule dat psychische stoornissen het resultaat zijn van slechte sociaal-economische omstandigheden, er was meer geld nodig voor een betere huisvesting, etc. Deze plotse tuimeling van het ene vertoog in het andere deed ons werkelijk perplex staan. De interventie leek ons een lompe miskenning van het geduldige en onaflatende zoekwerk van de geneesheer, en liet ons nog maar eens vaststellen hoe het ideologisch vertoog de waarheid van het particuliere subject wegveegt!

Tahar Ben Jelloun stelt in zijn *Hospitalité Française*¹⁸ dat men niet bereid is te luisteren naar het spreken van de migrant. Als men naar de migrant luistert, dan is het vaak om zijn spreken voor de kar van de eigen ideologie te spannen: zo stelt Ben Jelloun dat in de fabriek het syndicaal apparaat het spreken van de migrant invoegt in zijn ideologie van de klassenstrijd.

Tahar Ben Jelloun, vooral bekend om zijn roman *La Nuit Sacrée*, schreef een doctoraat in de sociale psychiatrie over zijn ervaring als therapeut van migranten met seksuele problemen, uitgegeven onder de titel *La plus haute des Solitudes*.¹⁹ Zijn *Hospitalité Française* behandelt het thema van het racisme.

Ben Jelloun wijst er op het opvallend stilzwijgen van de schrijvers -hij noemt hen "les esthètes du silence" -zowel in Frankrijk als in de Maghreblanden, over de problematiek van de immigratie. Eenzelfde stilzwijgen kenmerkt de regeringen in de landen van herkomst: er is weinig kritiek op de wantoestanden van de immigratie, die Sartre "Le colonialisme a domicile" noemde. De emigratie verlicht een land met moeilijkheden van een aanzienlijk deel van zijn werkkrachten, die niet alleen vreemde

---

¹⁷ Zie: Witboek Integratiebeleid inzake Migrantten in Vlaanderen-België, Colloquium te Brussel, 28 november 1986.

¹⁸ T. Ben Jelloun. *Hospitalité Française. Racisme et immigration maghrébine*. Paris. du Seuil 1977.

¹⁹ T. Ben Jelloun. *La plus haute des Solitudes. Misere affective et sexuelle d.émigrés nord africains*. Paris. du Seuil. 1977.

deviezen binnenbrengen, maar ook de arbeidersklasse van een groot deel van zijn mensen berooft, wat het proces van de klassenstrijd verzwakt en terugschroeft naar vroegere tijden.

Ben Jelloun geeft kritiek op "les inconditionnels", degenen die onvoorwaardelijk pro-Arabisch zijn. Hij vraagt zich af of dit onvoorwaardelijk aanvaarden van de Noord-Afrikaan geen racistische logica in zijn omgekeerde vorm bevat. Daarnaast wijst hij erop dat sommigen pro-Arabisch zijn door een verdrongen of vermoed antisemitisme. Soms bestaat de perversie erin dat antisemieten, die vaak ook anti-Arabisch zijn, de staat Israël verdedigen omdat deze anti-Arabisch is en hen van de Joden verlost.²⁰

Ben Jelloun wijst op de subtiele vorm van onbewust racisme bij de migranten die strak vasthouden aan hun traditionele culturele waarden, die dienst doen als identificatiepunt. Zij bekritisieren de Franse gemeenschap als te permissief, areligieus en amoreel en stellen de Maghrebfamilie daartegenover als voorbeeld van deugdzaamheid. Op die manier wordt een geheim gevoel van superioriteit onderhouden.

Het ordinair racisme, zegt Jelloun, geeft van de immigranten het beeld van seksueel geweld dat zich slechts kan bevredigen in de perversie, de verkrachting, de misdaad. Sinds lang heeft men laten geloven dat zwarten en Arabieren beschikken over een ongebreideld seksueel vermogen. De Europeaan ziet hen dan als een uitdaging van zijn eigen viriliteit. Het is daar dat de haat zijn meest zekere weg heeft gevonden, stelt Ben Jelloun. Maar terwijl de racistische pers deze haat onderhoudt, weigert men tegelijk deze mensen het recht om te verlangen.

Dit is de voornaamste kritiek van Ben Jelloun, namelijk dat men de migrant niet ziet als verlangend subject, maar louter als arbeidskracht, "zonder hart, zonder testikels, zonder verlangen, zonder familie, zonder eenzaamheid, nauwelijks een mens". Men heeft het vaak over de materiële miserie waarin migranten moeten leven en klaagt deze aan. Maar over die andere miserie die minder zichtbaar is, deze van *La Réclusion solitaire*²¹, waarvan Ben Jellouns patiënten getuigen, spreekt men niet.

De immigrant is dus het object van twee contradictorische beelden, stelt Ben Jelloun: deze van een gewelddadig seksueel geobsedeerde, een constant seksueel

---

²⁰ Dezelfde perversie drijft J.M. Le Pen ertoe in volle Golfcrisis een bezoek te brengen aan Saddam Houssein.

²¹ T. Ben Jelloun, *La Réclusion solitaire*, Paris, du Seuil, 1976

gevaar voor de "paisibele" Franse familie, en anderzijds deze van een brute arbeidskracht zonder verlangen.

*

* *

Blijkbaar is het een constante in het racistisch taalgebruik dat men inspeelt op seksuele fantasma's.²² Loewenstein vermeldt het Middeleeuwse bijgeloof dat joden een staart hebben en dat mannelijke joden menstrueren. Hij noemt de seksuele factor een van de krachtigste onuitgesproken motiveringen die aan het antisemitisme ten grondslag liggen: "In de antisemitische literatuur is de jood vaak voorgesteld als een seksueel geperverteerde die er genoeg in heeft 'arische' vrouwen te verkrachten."²³

De andere wordt in het racistisch fantasma gezien als iemand die beschikt over een andersoortig, een pervers, obscene genieten. Vaak beschikt hij over een grenzeloos, onbeperkt genot, terwijl elkeen juist de ervaring heeft van het gelimiteerde karakter van zijn genieten.

De psychoanalyse heeft hier iets te zeggen omdat zij een theorie heeft over het genieten, omdat er in de kuur die haar eigen is over fantasma's gesproken wordt. Christian Demoulin noteert dat de racist er zich niet bewust van is dat hij dupe is van zijn fantasma. De psychoanalyse kan volgens hem een rol spelen in de strijd tegen het racisme door te tonen dat er andere manieren zijn om met het fantasma om te gaan.²⁴ Loewenstein beschrijft hoe een patiënt die aanvankelijk een gematigd of latent antisemitisme vertoont, in de loop van zijn analyse plotseling sterke vooroordelen ontwikkelt ten aanzien van de joodse analyticus, en beschouwt de psycho-analyse als een experimenteel middel om het ontstaan van antisemitisme te bestuderen. Wanneer hij in 1973 de stijging van het racisme voorspelt, spreekt Lacan over wat hij gehoord heeft in zijn analytische praktijk: "Des fantasmes, inédits quand on ne se mêlait pas."²⁵ In deze tijd van vermenging der volkeren en

---

²² Bij de speculaties rond het ontstaan van aids zagen we opnieuw de eeuwenoude racistische volksgedachte opduiken als zouden zwarten, "gedreven door verfoeilijke hartstochten" geslachts-gemeenschap hebben met apen.

²³ R. Loewenstein, *Psychoanalyse van het antisemitisme*, Amsterdam, Athenaeum Paperbacks, 1965, pp. 39-40.

²⁴ C. Demoulin, *Racisme et psychanalyse*, *Che Vuoi ?*, 1992, nr. 4, p. 5.

²⁵ J. Lacan, *Télévision*, Paris, du Seuil, 1974, p. 53.

vermindering van het verschil, verschijnen nieuwe fantasma's die voer zijn voor het racisme.

Omdat de psychoanalyse een kliniek van de betekenaar is, kan zij ook haar nut hebben door te wijzen op het vertoog waarmee men over de andere spreekt. Maisonneuve beklemtoont de seksualisering van het taalgebruik in het racisme: "Les Juifs ont réussi à s'introduire dans les grands corps de l'Etat... Le Juif détruit les Etats dans lesquels il a pénétré."²⁶ Gérard Miller wijst in zijn *Malaise. Soixante symptômes du monde comme il Freud*²⁷ op taaloperaties in het racistisch jargon. Hij spreekt over een soort "langue de velours noir" die de immigranten viseert. Een taalgebruik dat functioneert volgens de logica van "comprene qui voudra", een minder direct racisme dat gebruik maakt van bedekte toespelingen. De overwinning van Le Pen bestaat volgens Miller in een verschuiving van betekenissen, een nieuw gebruik der betekenaars, een kleine discursieve revolutie. "Le Pen glisse entre les signifiants." Het racisme van Le Pen adresseert zich daarbij aan het onzegbare in elk van ons, het spreekt tot het onbewuste van de mens, appelleert op het genieten. "Dire tout haut ce que chacun pense tout bas!" is een slogan die het genieten mobiliseert.

*

* *

Gérard Miller waagt zich hier op het terrein van het politiek debat, en men kan zich de vraag stellen of dit de taak is van de psychoanalyticus. Naast de bedenking dat de psychoanalyticus ook staatsburger is, en dat hij als burger moet kiezen hoe en in welke mate hij zich politiek engageert, dat zich ook voor hem situaties voordoen waar het lafheid is zich te verschuilen achter een stilzwijgend luisteren, blijft het gegeven dat de psychoanalyse een antropologie is, een studie van de mens, en dat dit niet zonder ethische implicaties kan zijn. In zijn *Proposition du 9 octobre 1967* wijst Lacan erop dat onze denkers zich te weinig hebben toegelegd op dat reële dat zich laat uitdrukken met de term 'concentratiekamp' en dat de psychoanalyticus de figuur van het concentratiekamp voor ogen moet houden als datgene wat door de mens gecreëerd

---

²⁶ J.L. Maisonneuve, *L'extrême droite au divan*, Imago, 1992, pp. 73- 74.

²⁷ G. Miller, *Malaise. Soixante symptômes du monde comme il Freud*, Paris, du Seuil, 1992.

is, wil hij op de hoogte blijven van zijn taak!²⁸ Ook waar Freud de waarheidslievendheid de basisethiek van de psychoanalyse noemt, heeft dit zijn culturele implicaties. In onze hedendaagse cultuur, waar kennis een commercieel produkt is geworden, waar via tijdschriften, radio en televisie onverantwoorde prietpraat zijn gretige afnemers vindt, waar het creationisme heropleeft en het revisionisme de kop opsteekt, participeert de psychoanalyse des te meer aan het debat van de verlichting: een geciviliseerde samenleving kan de systematische verspreiding van manifeste onwaarheden niet toelaten!

Het minste dat we kunnen zeggen is dat de psychoanalyse aan onze cultuur verplicht is te tonen wat de kuur haar leert, welke waarheid zich daar toont, hoe fundamentele concepten als de doodspulsie en het genieten zich ook op culturele fenomenen enten. Als Alberto Moravia in het Europees Parlement de bewapeningswedloop een 'collectieve doodsdrijf' noemt, dan gebruikt hij een concept waar de psychoanalyse iets over te zeggen heeft. Als Gérard Miller ervoor kiest om als psychoanalyticus te spreken voor het politieke forum, dan is dat niet om er raad te geven en als een meester een bepaalde koers te bepalen, maar enkel, zo stelt hij, om te tonen dat de psychoanalyse bestaat en dat daar iets is dat de moeite waard is te weten. Zo stelt hij voor, op het moment dat er in de hoogste politieke regionen beroering is rond het dragen van de chador, Freuds artikel over het Medusenhoofd te lezen om te zien wat er achter de sluier verborgen zit. Zo antwoordt hij op het "Jamais plus la guerre!" dat men zich eerder de vraag moet stellen wanneer de volgende aan de beurt zal zijn, en dat het best is dat men dat weet, dat men beseft dat er iets onopvoedbaar is in de mens dat van de orde is van de gruwelijkheid.²⁹

Laten we om te eindigen op één punt scherp en duidelijk zijn: de psychoanalyticus kan geen racist zijn! De argumenten die François Jacob aanhaalt om aan te tonen dat vanuit biologisch standpunt elke rassentheorie wetenschappelijk achterhaald is, gelden evengoed voor de psyche van de mens: "Chacun est différent de tout les autres." De afstand tussen twee personen van eenzelfde groep, eenzelfde gemeenschap, is zo groot dat ze het verschil tussen de gemiddelden van twee groepen

---

²⁸ J. Lacan, Proposition du 9 octobre 1967 sur le psychanalyste de l'Ecole, *Scilicet*, 1968, nr. p. 29. Zie ook: c. Demoulin, *o.c.*, p. 6.

²⁹ G. Miller, *La psychanalyse a-t-elle quelque chose à dire aux hommes politiques ?*, Voordracht in het kader van Les apres-midi du Champ Freudien a Bruxelles, 8-2-1992.

tot betekenisloos herleidt, zodat het concept ras elke inhoud verliest.³⁰ De psychoanalyticus zou met de eigen langdurige analyse de vreemdheid binnen zichzelf hebben ervaren en weet wat Rimbauds "Je est un autre" inhoudt. Het aanvaarden van de eigen verdeeldheid, het vreemde in zichzelf, brengt hem tot het aanvaarden van het verschil bij de andere.³¹ Het besef van het eigen manco en de begrensdheid van zijn genot geneest hem van de haat tegen een gefantasmeeerde Andere die over een onbegrensd genot beschikt. Zijn praktijk leert hem telkens weer hoe elke patiënt met zijn eigen levensgeschiedenis oneindig verschilt van elke andere. Elke patiënt heeft zijn eigen oedipusverhaal, zijn eigen individuele mythe, zijn eigen cultuur. Elk subject dat de tijd en ruimte krijgt zijn levensverhaal te vertellen, toont zich als een ras apart.

Finaal leidt het racisme ertoe de complexiteit en rijkdom van miljoenen verschillende levensgeschiedenissen te herleiden tot één betekenaar, deze waarmee men de Andere benoemt. Dat de ontmenselijking van deze reductie van het spreekwezen tot één betekenaar naar de gruwel leidt, toont *Het Witte Hotel* van D.M. Thomas³², een roman die opgebouwd is als een psychoanalytische gevalstudie. De lezer blijft met verstomming achter na de gapende kloof tussen de symbolische rijkdom in de levensgeschiedenis van Lisa Erdman en de schok van het reële in het massagraf van Babi Yar bij het doffe geluid van het trappen van de laars die Lisa's botten breekt en haar als een naamloos lichaam achterlaat.

Pat Jacops

Summary

On Racism from a Psychoanalytic Point of View

This paper focuses on Freud's interpretation of racism and xenophobia as described in his paper, 'A Comment on Anti-Semitism' and in his 'Letter to the Editor of Time and Tide'. Also the psychobiographical method Jean-Louis Maissonneuve uses in his work *L'extrême-droite au divan* is critiqued. An alternative starting point for a psychoanalytic interpretation of racism and xenophobia is found in the works of Tahar Ben Jelloun and Gerard Miller, in which sexual fantasies projected onto immigrants and racist language are analyzed.

Key-words:

Psychoanalysis, Racism, Psychobiographical Method, Politics, Xenophobia

---

³⁰ F. Jacob, *Biologie -Racisme -Hiërarchie, Pour Léon Poliakov. Le racisme. Mythes et sciences*, Sous la direction de Maurice Olender, Bruxelles, Complexe, 1981, p. 108.

³¹ In een van zijn colleges hoorden we J. Quackelbeen als effecten van een ver doorgevoerde analyse volgende drie punten noemen: 1. Een zekere doorzichtigheid van de objectrelaties. 2. In het reine komen met de haat ten aanzien van de andere sekse. 3. In het reine komen met zijn racisme.

---

³² D.M. Thomas, *Het Witte Hotel*. Bussum, Van Holkema & Warendorf, Antwerpen, Standaard. 1981.